

VESTIGIS DE LA TRADICIÓ LITÚRGICA NARBONESA I DE DEBITORIS JUEUS EN UNS FORMULARIS MEDIEVALS

per ABEL RUBIÓ I SERRAT

RESUM

Presentem l'estudi d'un pergami medieval que conté formularis notariais utilitzats prop de Manresa. Hi ha una imatge de la crucifixió que presideix els quatre inicis dels evangelis, anotacions comptables, deutoris jueus, un mostrari de lletres medievals i un formulari d'establiment. Els principis dels evangelis van ser utilitzats en la consagració d'esglésies a Catalunya segons la litúrgia narbonesa fins al segle XIII. També podem veure com els jueus van tenir presència en aquest període en què la documentació notarial té un ascens important a Manresa. El pergami ens ha arribat a través de la família Fàbregas, que l'ha conservat en el seu arxiu patrimonial. *Paraules clau*: consagració, formularis notariais, deutoris jueus, crucifixió, Manresa.

VESTIGES OF THE NARBONESE LITURGICAL TRADITION AND OF JEWISH *DEBITORIA* IN SOME MEDIEVAL FORMS

ABSTRACT

This paper presents the study of a medieval parchment containing notarial forms used near Manresa. There is an image of the Crucifixion presiding the four beginnings of the Gospels, accounting annotations, Jewish *debitoria*, a sampling of medieval letters and an establishment form. The

beginnings of the Gospels were used in the consecration of churches in Catalonia according to the Narbonese liturgy until the 13th century. It may also be seen that there was a Jewish presence in this period in which notarial documentation came to acquire considerably more importance in Manresa. This parchment has come down to us through the Fàbregas family, which has conserved it in their family archive.

Keywords: consecration, notarial form, Jewish *debitorium*, Crucifixion, Manresa.

Creiem que és d'interès posar en coneixement públic el pergami que presentem i que ens ha pervingut a través d'un fons patrimonial privat, l'Arxiu Històric Familiar Fàbregas. El manuscrit, d'origen bagenc, està vinculat a unes relíquies d'un oratori de la família a Manresa. Malgrat el seu reaprofitament posterior —que per això ens ha estat transmès—, en el moment de la seva gènesi havia de tenir una funció molt específica: servir com a formulari d'un petit pergami que s'introduïa a l'altar quan es consagrava una església, anomenat *carta de consagració* i que no hem de confondre amb la dotalia.¹ L'ordre litúrgic narbonès seguit a les nostres terres entre els segles IX i XII hi incorporava els inicis dels quatre evangelis, que és el que veurem fonamentalment en l'anàlisi del nostre pergami.

Hem d'emmarcar el seu ús en aquesta tradició litúrgica i entendre que es tracta d'un formulari que serví als escrivans, amb tota probabilitat manresans, que actuaven a principis del segle XIII. Suposem, per tant, que estava destinat a consagracions d'esglésies bagenques o de la part occidental del bisbat de Vic en aquest temps. La seva utilitat ben poca transcendència degué tenir, atès que ens trobem en l'impàs que hi ha en la substitució de la litúrgia narbonesa per la romana. El mateix pergami va ser utilitzat coetàniament per a formularis notariais —just en el moment d'expansió a Catalunya— i com a model de diferents tipus de lletra o caplletres. Posteriorment serví com a coberta d'algun petit volum i, més tard, per venerar unes relíquies. El dibuix de la crucifixió que acompanyava els textos inicials li dona una magnificència i solemnitat que degué ser fonamental per atribuir-li aquest ús posterior i salvar-lo d'una possible pèrdua o destrucció.

1. Ramon ORDEIG, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, volum IV, Vic, Estudis Històrics, 2004, p. 55-67.

La peça, doncs, ens il·lustra molt bé per tal d'acostar-nos a aquesta petita part del ritual pròpiament narbonès en la consagració d'esglésies. Ens permet veure l'exemple d'un formulari utilitzat pels escrivans de la Catalunya interior a principis del segle XIII, tant en aquesta funció específica com també en altres aspectes propis de l'ofici de l'escrivania. I ens serveix encara per adonar-nos com en molts arxius particulars estesos arreu del territori podem trobar petites mostres de documentació antiga d'ús ben divers, també litúrgic, que han arribat fins als nostres dies fora del seu context de producció original i que han passat per vicissituds ben diverses.

DESCRIPCIÓ DEL PERGAMÍ

El manuscrit que presentem és un pergamí de forma rectangular, irregular, d'uns 190 × 330 mil·límetres aproximadament. Observem com havia estat plegat per la meitat, cosa que ha provocat diferents arrugues en la zona de plegament. La part on hi ha el text quedava a l'interior. Va ser utilitzat com a coberta d'algun volum de mida de quart i veiem també els petits forats a la zona del plec que serviren per a l'enquadernació, on encara hi ha alguna resta de cordill. Hi trobem també dos petits cosits amb cordill —al marge esquerre del primer debitori (n. 9) i entre *est* i *agusti* on hi ha les lletres majúscules (n. 5)— que subjecten per la part exterior dos trossets rodons de pergamí de 13 mil·límetres de diàmetre que serviren per lligar la coberta amb alguna tira de pell de la qual no trobem rastre. S'observa com el plec no és per la meitat del pergamí, per la qual cosa veiem també com la part més desgastada —sobre l'Evangeli de Marc (n. 2)— servia per acabar de tancar el volum i és la que ha patit més esvaïment de tintes pel fregament al qual estava sotmès.

El pergamí presenta vuit grans perforacions allargades d'unes dimensions d'entre 20 mil·límetres i 42 mil·límetres de llarg i 4 mil·límetres i 11 mil·límetres d'ample i un altre gran forat en forma triangular els costats del qual fan uns 16, 22 i 25 mil·límetres. Aquest forat triangular és el més antic, previ al text, i està delimitat per una línia en tinta a uns 2 mil·límetres per tal que l'escrivà no s'hi acostés massa, amb el perill que suposava que en un futur es malmetés. També hi ha altres perforacions menors en diverses parts del manuscrit, algunes de les quals anteriors al text que l'escrivà evita en escriure.

El pergamí està «presidit» per la representació gràfica de la crucifixió de Jesús. L'escena de Jesús a la creu ocupa la part central, amb la

personificació de la Lluna a la part superior esquerra de la creu, la del Sol a la part superior dreta, la Mare de Déu a l'esquerra i sant Joan Evangelista a la dreta. La major part de l'escriptura del pergamí està orientada vers aquesta imatge, especialment els principis dels quatre evangelis que l'envolten i ocupen poc més de la meitat del pergamí. En l'altra meitat, potser ja de manera casual, una part dels formularis que hi trobem també hi estan orientats. N'hem d'exceptuar el formulari d'establiment (n. 12) i el mostrari de majúscules i altres lletres de mòdul més reduït (n. 5 i 6), que tenen altres orientacions.

Aquest dibuix està envoltat pels inicis dels quatre evangelis. El formulari corresponent a l'inici de l'Evangelí de Mateu —que és l'únic evangelista que no se cita explícitament— ocupa la part esquerra de la imatge (n. 1). Continua a la part superior amb l'Evangelí de Marc (n. 2) i una part del de Lluc (n. 3), que continuarà a la dreta. Finalment ve el de Joan (n. 4), que comença a la dreta i continua a la part inferior de la imatge, orientat vers ella. Els quatre inicis estan separats entre ells mitjançant línies que faciliten distingir-los; l'escrivà obvia la línia a la part inferior de l'Evangelí de Lluc que limita amb la iconografia. Tot i que la imatge i aquests formularis han de ser coetanis, observem com l'escena de la crucifixió és prèvia als inicis dels evangelis; ho veiem bé si ens fixem com les lletres de l'Evangelí de Lluc eviten superposar-se amb la part superior de la imatge del Sol personificat.

Amb posterioritat, tot i que gairebé coetanis, hauríem de situar la resta de formularis i anotacions. El primer que degué escriure's fou l'encapçalament de lletres majúscules que devien servir com a model de caplletres dels inicis dels paràgrafs dels manuscrits (n. 5). Les anotacions que hi ha a sota, que servien com a model per a diferents mòduls de lletra, poden ser immediatament posteriors (n. 6). Seguidament, dos formularis notariais per ser utilitzat en negocis de jueus (n. 9 i 11), que estan encarats vers la imatge. Després devia venir el formulari de l'establiment (n. 12), orientat en el sentit contrari, i potser també la part sobre l'Evangelí de Marc, de molt difícil lectura per la pèrdua de les tintes. Aquesta última part hagué de patir posteriorment els fregaments associats al tancament de la coberta, per la qual cosa hi ha hagut aquesta pèrdua de tinta, que sembla una mica més esvaïda que la del text que té a sota. Finalment trobaríem les anotacions comptables (n. 7 i 10), intercalades entre els formularis notariais.

Per la part del dors hi trobem dibuixada una petita creu i també anotacions soltes de parts de formulari del mateix temps i lletra que els de l'interior, a manera de proves de tinta, i contenen petites frases de difícil lectura.² A la zona de plegament del mig, que serví de llom de coberta en un temps posterior, hi ha tot de petits forats que serviren per passar-hi el cordill de l'enquadrernació i, fins i tot, encara n'hi queda alguna resta.

CONTINGUT DEL PERGAMÍ

La part que destaca més és la imatge de la crucifixió que ocupa la part central del pergamí. És molt habitual en l'època medieval veure representacions de la crucifixió amb els mateixos elements que hi observem. Recordem que en els evangelis es fa referència a la foscor que hi hagué en el moment que expirà Jesús.³ D'aquí ve, doncs, el Sol i la Lluna que hi apareixen, en clara referència a aquest episodi i també per donar-hi una significació cosmològica en el sentit que tot l'univers gira entorn d'ell. Durant els temps medievals trobem moltes representacions en què apareixen personificats, com és el nostre cas. Acompanyen Jesús, tal com relaten els evangelis, la Mare de Déu i sant Joan Evangelista.⁴ L'escena de la crucifixió és un tema que apareix molt sovint en la pintura romànica conservada a Catalunya.⁵ El nostre dibuix no té la pretensió de ser d'alt valor artístic, però denota una il·lustració sobre l'art religiós del moment, cap als segles XII i XIII.⁶

2. Hem cregut que no valia la pena transcriure aquestes anotacions, atès que el seu contingut és irrellevant. Són parts de fórmules d'encapçalament de documents, de l'estil *Notum sit cunctis quod ego* etc.
3. Mt 24,45; Lc 23,44-45; Mc 24,45.
4. Louis HAUTECOEUR, «Soleil et la lune dans les crucifixions», *Revue Archéologique*, ser. 5, XIV (1921), p. 13-32. Helmut NICKEL, «The Sun, the Moon, and an Eclipse: Observations on The Crucifixion with the Virgin and Saint John, by Hendrick Ter Brugghen», *Metropolitan Museum Journal*, 42 (2007), p. 121-124.
5. Podeu veure'n diferents exemples enumerats a *Catalunya romànica*, vol. xxii, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986, p. 135, en què també hi ha publicat el *Calvari de Mont-ral* (p. 134). A la *Catalunya romànica*, vol. xxiii, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986, p. 225, hi ha un fragment de la crucifixió d'Estaon. Altres exemples d'imatges de la crucifixió les trobem també al *Missale Parvum* (ms. 71 (CXIX), f. 2v) o a *La Crucifixió* (ms. 15 (LXXXIX), f. 8v) conservades a la Biblioteca Episcopal de Vic i reproduïdes a Miquel S. GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal de Vic: Un patrimoni bibliogràfic d'onze segles*, Vic, Biblioteca Episcopal i Patronat d'Estudis Osonencs, 2015, n. 37 i 39, p. 56 i 59.
6. Veiem algunes influències en aquest sentit a Manresa i al seu entorn, d'on veurem a la resta de l'article que prové el pergamí. Per exemple, ens il·lustra el manuscrit dels

Si seguim l'exposició que fa mossèn Gros sobre la litúrgia catalano-narbonesa en la consagració d'altars entre els segles IX i XII,⁷ podem veure quin era l'ús que tenien els formularis dels inicis dels evangelis (n. 1-4). Una de les parts més importants del ritu de consagració d'un altar consisteix a posar al «sepulcre» del centre de l'altar la lipsanoteca que conté les relíquies que s'hi deixen, juntament amb tres fragments de l'eucaristia i tres grans d'encens, ritu romà que simbolitza la transformació del «sepulcre» de l'altar en tomba de Jesucrist a imatge de la tomba del sant sepulcre de Jerusalem. En l'ordre catalano-narbonès s'hi afegeix, a més, un petit pergamí que conté els deu manaments de la llei de Déu i l'inici dels quatre evangelis, considerats com la verdadera llei del Nou Testament, lliurada per Jesucrist. Aquest document, que certifica la consagració de l'altar, pot contenir també el nom del bisbe que consagra, la data i els noms dels màrtirs de les relíquies. Mossèn Gros explicita que «la presència d'aquest pergamí dels deu manaments de la llei de Déu i de l'inici dels quatre evangelis és una pràctica litúrgica clarament narbonesa, ja que cap altre ordre occidental de consagració d'altars no el menciona».

Si contrastem aquesta litúrgia amb què en diu el Pontifical de Vic,⁸ datat entre 1125 i 1150, podem veure com el *libellus* per a l'església que ha de ser consagrada — n. 306-416 — ens detalla aquest ordre i, concretament, la part que aquí ens interessa sobre l'ús als inicis dels quatre evangelis, n. 385-386: «Ponat etiam cartam continentem X precepte legis, et principia IIIIor aevangeliorum, et nomen suum et diem et annum, et nomina sanctorum quorum reliquie reconduntur». Segueixen aleshores els deu manaments i els inicis dels quatre fragments evangèlics seguits d'un «et reliqua» que ens porta a entendre que en el pergamí que es posava a l'altar eren un xic més extensos, tal com veiem en el formulari que aquí

quatre evangelis conservat a Terrassa i provinent de Manresa. Anscari M. MUNDÓ, «Manuscrits i miniatures romànics a Barcelona», *Serra d'Or*, any III, núm. 10 (octubre 1961), p. 18: «El manuscrit dels quatre Evangelis conservat a l'Arxiprestat de Terrassa ens ha proporcionat una sorpresa ben agradable, que confirma la irradiació artística de Vic. Per dos documents històrics del 1098, copiats al final, hom dedueix que aquest còdex, a la fi del segle XI era de Santa Maria de Manresa. L'estil i el colorit del Crist en creu són els mateixos dels Evangelis de Vic».

7. Miquel S. GROS, «Symbolismes bibliques des autels romans en Narbonnaise», *Autour de l'autel roman catalan*, París, Institut Cambó & Centre d'études catalanes de l'Université de Paris-Sorbonne, 2008. I també Miquel S. GROS, «El ordo romano-hispánico de Narbona para la consagración de iglesias», *Hispania Sacra*, 19 (1966), p. 321-401.
8. Miquel S. GROS, «El Pontifical de Vic», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XII (2004), p. 101-238.

presentem. Com a diferència, sí que fem notar que en l'Evangelí de Marc el Pontifical de Vic cita el primer versicle i part del segon —«Initium evangelii Ihesu Christi filii David, sicut scriptum est in libro Isaye prophetae, et reliqua»—, mentre que el nostre obvia precisament aquest inici i comença directament amb «Ecce mito angelum», etcetera.

El Pontifical de Narbona,⁹ que era el referent del de Vic, també ens il·lustra sobre aquest ordre a l'antiga narbonesa. Veiem com la litúrgia, en el moment que ens interessa, era pràcticament igual a la vigatana: «Tunc pontifex accipiat tres portiones Corporis Domini, et reclaudat in capsam cum tria incensi grana, ponatque cartulam haec continentem». [Segueixen els deu manaments.] «Haec verba legis X. in omni altari sunt recondenda cum quatuor evangeliorum capitula». [Segueixen els inicis dels quatre evangelis.] «Si autem pontifex, aut clericus, vel populus suorum nomina, aut etiam fidelium defunctorum inserere voluerint, non prohibeatur». Aquest afegit en el Pontifical de Narbona ens dona aquesta especificació final, que no trobàvem en el de Vic, i que podem veure en els pergamins que tingueren aquesta funció, com el de Sant Marcel de Planès¹⁰ o el de Sant Julià de Vilatorrada,¹¹ en què també es pot incloure la signatura del bisbe o d'altres persones.

En canvi, el Pontifical de Roda d'Isàvena¹² obvia aquesta pràctica litúrgica i únicament es refereix a les tres porcions de l'eucaristia i les tres d'encens —«Deinde ponit tres porciones corporis domini et tres de incenso»— i continua amb els cants amb què es tanca l'altar.¹³ El de Roda d'Isàvena, que detalla més cants que els de Vic i Narbona, té alguna variant en les oracions i no fa referència explícita a les relíquies.

9. Edmond MARTÈNE, *De antiquis ecclesiae ritibus: Tomus secundus*, Anvers, 1736, p. 733-747.

10. Miquel S. GROS, «Symbolismes bibliques...», p. 75.

11. E. JUNYENT I SUBIRÀ, «La consagració de Sant Julià de Vilatorrada l'any 1050», a *Estudis d'història i art (segles IX-XX)*, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs, col. l. «Monografies», 21, 2001, p. 133-144. Veiem ben bé com en aquest cas, p. 138, el pergami de Sant Julià de Vilatorrada conté, gairebé paraula per paraula, els inicis que esmenta el Pontifical de Narbona. S'introduí també a l'altar un altre pergami amb els noms de diverses persones. L'article cita diversos exemples de notes introduïdes en altars.

12. J. R. BARRIGA, *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda: Cod. 16 de l'arxiu de la Catedral de Lleida, c. 1000*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, col. l. «Publicacions de la Fundació Salvador Vives Casajuana», 37, 1975, p. 514 i següents.

13. Miquel S. GROS, «El ordo romano-hispánico de Narbona...», p. 391.

Així doncs, observem com aquesta primera part dels formularis que presentem foren redactats en origen per a ús de consagració d'altars segons la litúrgia narbonesa dels segles IX-XII, que a partir d'aleshores va ser reemplaçada per la litúrgia romana. Si analitzem paleogràficament el document, podem considerar que el tipus d'escriptura carolina amb influències gòtiques coincideix amb el període final d'aquest ritu i podríem situar aquests formularis entre finals del segle XII i el primer terç del segle XIII.

Quant a les lletres capitals (n. 5), la mateixa referència o datació de 1237 és versemblant per datar-les. Si donem aquesta informació com a fiable, doncs, podem veure un model de lletra que els escriptors tenien en aquest temps per copiar o escriure manuscrits als quals es volgués donar una certa notorietat. Entenem, per tant, que aquestes lletres servien o podien servir com a model, però també podria tractar-se simplement d'una anotació d'una data –27 de juliol de 1237; *segsto kalendas agusti M^oCC^oXXX^oVII*– sense més importància, com a model o esborrany d'algun altre document. De la mateixa manera, observem sota d'aquesta data com les anotacions «audivit dominus, misertus est» i «munda cor meum» (n. 6) tenen senzillament la funció de servir de model de lletra; per això veiem les mateixes lletres en un mòdul més gran o més petit. En diferents arxius¹⁴ s'han conservat petites mostres de caplletres i estils de lletres per il·lustrar manuscrits, alguns dels quals de gran majestuositat; en el nostre cas, la pretensió és més modesta.

Pel que fa a la resta del contingut, veiem com algun cognom que apareix en les anotacions comptables (n. 7 i 10) del pergami –Puigsalampir o Viladeran– ens acosta molt probablement al camp de Bages o el seu entorn geogràfic més proper. Així doncs, hem de pensar que va ser aquí on havien de tenir un ús tots aquests formularis, ja que l'escripció de Manresa és l'única plenament activa en aquesta zona i aquest període. Precisament el notariat manresà arrenca amb força en la mateixa època en què datem el manuscrit. I cal que tinguem present que els fragments de manuals notariais manresans i vigatans dels anys vint del segle XIII són

14. Per exemple, Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, fragment XV/75.

dels més antics que trobem a Catalunya.¹⁵ Ben probablement el pergami s'acabà de reaprofitar en aquests anys vint i trenta i potser ja havia de servir d'origen a l'escrivania manresana.

Sobre el notariat a Manresa, la primera notícia que tenim de l'escrivania és la restitució a perpetuïtat que el 1194 el rei Alfons en fa al paborde de la canònica de Santa Maria, qui des de temps antics posseïa el dret de nomenar escrivans per a la vila i parròquia de Manresa. A finals del segle XII actua Roland, levita i notari públic de Manresa, i el 1210 hi ha l'establiment vitalici de l'escrivania a Robert. També sabem que un Berenguer, levita, actuava com a notari a Manresa el 1215, el 1223 ho feia Berenguer d'Artés i el 1225 l'escrivania és concedida a Ramon de Sala.¹⁶ Així doncs, hauríem de pensar que fou en l'entorn d'aquests últims personatges on els formularis que presentem tenien o havien de tenir un ús.

Per tal de remarcar també la rellevància dels formularis notariais, ens fixarem en la data de 1237 que apareix en el document. Com que entenem que els formularis són d'aquests mateixos anys, podem veure com els únics llibres notariais identificats que coneixem a Catalunya anteriors a 1237 són quatre a l'Arxiu de la Seu de Manresa, tres a l'Arxiu de la Cúria Fumada,¹⁷ un de la notaria d'Alcover i un de la notaria de Siurana. En aquest mateix any comença la documentació de la notaria de Terrassa. Per tant, ens trobem davant d'una incipient activitat notarial a Catalunya – amb precedents pràcticament només al nord d'Itàlia – que introdueix de ple el dret comú i que requeria que els escrivans canviessin la seva manera de treballar.

Per contextualitzar-ho una mica més, i si ens centrem en els formularis notariais pròpiament dits, el més antic conservat a Catalunya és el formulari

15. Rafel GINEBRA I MOLINS, «Un fragment del llibre notarial de 1221 a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* (Barcelona), XIX (2001), p. 7-22; Rafel GINEBRA I MOLINS, *Llibres notariais del segle XIII a Catalunya: Un estudi comparatiu*, treball inèdit sota la direcció del doctor Laureà Pagarolas i Sabaté del IV Màster d'Arxivística, Gestió dels Documents i dels Arxius, Universitat Autònoma de Barcelona, 1998. Exemplar consultable a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, T-105.
16. M. TORRAS, B. MASATS, R. VALDENEBRO, R. i L. VIRÓS, *Catàleg dels protocols notariais de Manresa*, Barcelona, Fundació Noguera, col.l. «Inventaris d'Arxius Notariais de Catalunya», 16, 1993, p. 10-12.
17. Afegim al còmput que en feia Ginebra en el citat treball de màster de 1998 el fragment de 1221, aleshores no identificat i estudiat el 2001. Vegeu la nota 15.

de Ripoll, del segle x,¹⁸ i en segueix un del segle XII de Santes Creus.¹⁹ Les tipologies documentals que s'hi mostren són les més habituals de l'època i no s'hi inclou cap formulari de debitori ni d'establiment, que són els que estan redactats al nostre manuscrit. Del segle XIII no en coneixem cap i ja saltem al segle XIV, quan l'activitat notarial ja està completament desenvolupada i implantada a Catalunya amb la plena incorporació del dret comú.²⁰ Així doncs, partint de les dades objectives de què disposem, podem apuntar que l'activitat notarial que es desenvolupa a partir del segle XIII és més rica en tipologies documentals que les utilitzades pels escrivans que els precedien –i, diguem-ho de passada, que estaven circumscrits molt més en l'àmbit eclesiàstic– i requeria una homogeneïtzació molt més completa d'aquestes tipologies documentals –com el debitori– que passen d'un segon pla a ser instruments de primer ordre en els manuals notariais.

Un altre aspecte a destacar i considerar és la referència que es fa en el manuscrit sobre els formularis de deutors: són per a jueus (n. 9 i 11). És a dir, podem referir-nos també a la necessitat d'escripturar el mercat del deute, gairebé monopolitzat pels jueus en aquesta època, en els inicis de la documentació notarial. Amb la condemna de l'Església a la usura,²¹ quan

18. Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. 74, f. 145v-156. Publicat i estudiat per Michel ZIMMERMANN, «Un formulaire du xe siècle conservé à Ripoll», *Faventia*, vol. 4, núm. 2 (1982), p. 25-86, i també Michel ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIIe siècle)*, dos volums, Madrid, Casa de Velázquez, 2003, col.1. «Bibliothèque de la Casa de Velázquez», 23, p. 1129.
19. Biblioteca de Tarragona, ms. 71 (antic ms. 104), f. 183-190, editat per Ferran VALLS I TABERNER, «Un formulari jurídic del segle XII», *Anuario de Historia del Derecho Español* (1926), p. 508-517.
20. Per tenir una referència dels formularis notariais més antics coneguts, podeu veure Zacarías GARCÍA VILLADA, «Formularios de las bibliotecas y archivos de Barcelona (s. X-XV)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: MCMXI-XII*, Barcelona, IEC, 1913, p. 533-552. Hi afegim: Maria Josepa ARNALL I JUAN, «Fragment d'un formulari notarial del segle XIV conservat a l'Arxiu Històric de Girona», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 22 (2001), p. 435-457.
21. Josep HERNANDO DELGADO, «De la usura al interès. Crèdit y ètica en la Baja Edad Media», a *Aragón en la Edad Media: Sociedad, culturas e ideologías en la España bajomedieval*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2000, p. 55-74; Josep HERNANDO DELGADO, «Les controvèrsies teològiques sobre la licitud del crèdit a llarg termini», *Barcelona Quaderns d'Història* (Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), núm. 13 (2007): *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, p. 213-238; Margaret GRICE-HUTCHINSON, *El pensamiento económico en España (1177-1740)*, Barcelona, Crítica, 1982, p. 13-80; Diana WOOD, *El pensamiento económico medieval*, Barcelona, Crítica, 2003, p. 223-285.

les persones o institucions necessitaven diners sovint acudien al col·lectiu jueu, entre elles gent de tant renom com els reis d'Aragó. Precisament en l'època en què ens centrem en l'estudi del manuscrit tenen lloc diversos fets que ens poden ajudar a contextualitzar una mica més aquests formularis i la presència jueva en els inicis del notariat.

La situació religiosa viscuda als comtats catalans i occitans a finals del segle XII i principis del segle XIII, amb l'oposició a la croada albigea i enfrontament al Papat, contrastava amb les decisions preses en el Concili del Laterà IV, de 1215, contra jueus, càtars i musulmans. Recordem que els jueus havien estat expulsats de França el 1182 i que el Casal de Barcelona tenia jueus al seu servei. Les terres catalanes, doncs, serviren d'acollida per a refugiats càtars i jueus i estaven en contacte, no pas pacífic en aquest cas, amb els musulmans.²² En aquest context hem de tenir en compte com els jueus van intervenir decisivament en el mercat de crèdit a Catalunya i van afavorir una forta expansió econòmica. En aquests anys augmenta significativament la velocitat de circulació dels diners i es renoven les tècniques de crèdit, ja que els préstecs prenen la forma contractual de debitori o reconeixement de deute. Veníem dels préstecs amb penyora als segles XI i XII i durant el segle XII es generalitza la penyora d'usdefruit.²³

És lògic, doncs, que aquesta activitat notarial que comença servís per garantir documentalment aquest deute jueu i que es redactessin els instruments específics que vèiem –debitoris i reconeixements de deutes– per assegurar-ne el marc jurídic. És a partir d'aquest moment quan el debitori es converteix en un document molt habitual en els manuals notariaus,²⁴ més especialment encara en aquells llibres propis de

22. José HINOJOSA MONTALVO, «Los judíos de España y sus lazos con el Mediodía de Francia», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 22 (2001), p. 311-326.

23. Jordi FERNÁNDEZ-CUADRENCH, «El crèdit jueu a la Barcelona del segle XIII», *Barcelona Quaderns d'Història* (Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), núm. 13 (2007), *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, p. 157-196; Stephen Paul BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat i Proa, 2000, p. 176-187; Stephen Paul BENSCH, «La primera crisis bancaria de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, 19 (1989), p. 311-328.

24. Per exemple, els debitoris són prop d'una quarta part del total dels instruments que trobem al primer manual notarial català que conservem complet. Rafel GINEBRA I MOLINS, *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*, volum I, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, col. I. «Acta Notariorum Cataloniae», 6, p. 37. També són molt nombrosos a Pere PUIG I USTRELL, *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa (1237-1242)*, volums I i II, Barcelona, Fundació Noguera, 1992, col. I. «Acta Notariorum Cataloniae», 2 i 3.

jueus²⁵ i la seva activitat creditícia. Durant el segle XIII les Corts intentaràn regular l'interès i condicions del préstec jueu.²⁶ Hi afegim encara que en els anys en què degueren utilitzar-se els nostres formularis de deutoris hi ha un canvi en la seva redacció, més desenvolupada, almenys en el cas de la notaria de Terrassa, on també constatem activitat de Vidal, jueu manresà.²⁷

REUTILITZACIÓ TARDANA

Com hem vist, doncs, podem donar un ús útil als diferents formularis a la primera meitat del segle XIII. La seva vigència no podia allargar-se massa, atès que la litúrgia narbonesa fou substituïda per la romana i l'activitat notarial arrencà amb força i es consolidà ràpidament a l'entorn geogràfic manresà, on creiem que s'utilitzà el manuscrit. Ben probablement caigué en desús poc temps després d'haver-se redactat i, després d'un arraconament inicial, se li buscà un nou ús.

El pergami fou aleshores reaprofitat com a coberta d'algun volum, cosa que s'aprecia molt bé amb els forats que hi ha a la zona que serví de lloc, amb rastres d'enquadernació, i també amb el fregament de la zona de tancament. S'hi van cosir també les dues peces rodones de pergami que anteriorment hem descrit i que amb tota probabilitat subjectaven una tira de pell cada una per poder tancar millor el volum. Potser és en aquest moment —si no abans— quan canvia de mans i passa de l'escrivània de

25. Per exemple, Imma OLLICH, «Aspectes econòmics de l'activitat dels jueus de Vic segons els "Libri Iudeorum" (1266-1278)», *Miscel·lània de Textos Medievals*, 3 (1985), p. 1-118. A l'Arxiu de la Seu de Manresa també es conserva un llibre particular de jueus de 1230-1232 (ASM, ud 522). Podeu consultar les sèries notariales pròpies de jueus a Manresa a M. TORRAS, B. MASATS, R. VALDENEBRO i L. VIRÓS, *Catàleg dels protocols...*

26. Jordi FERNÁNDEZ-CUADRENCH, «El crèdit jueu...».

27. Pere PUIG i USTRELL, *Capbreu primer...*, p. 34. No obstant això, els canvis que veiem que es produeixen en la redacció de capbreus a Terrassa no coincideixen en cap cas amb el desenvolupament dels formularis que presentem. Mentre que en els formularis el *verbum aptum* és *convenio persolvere*, el cas egarenc passa de les conjugacions verbals de *debeo* i *paccare* a fórmules més desenvolupades com *concedo mutuo recipisse a te* i a clàusules més desenvolupades, tot i que no deixa en desús les notes més simplificades. En alguns documents de 1241 i 1242 actua Vidal, jueu, que en alguns casos s'explicita que és de Manresa i en d'altres d'Anglesola; en un parell de notes □1184 i 1311□ diu ser d'Anglesola i de Manresa, per la qual cosa ha de tractar-se de la mateixa persona.

Manresa a algun particular, potser ja als Fàbregas, on restà durant l'època moderna.²⁸

La imatge de la crucifixió, tanmateix, motivà un nou ús pel pergamí.²⁹ El 1820 Josep de Fàbregas i Testagorda, de Manresa, va casar-se amb Ignàsia Jorba, vídua Jolis, qui tenia unes relíquies de la vera Creu que li havien pervingut a través de la família Glòria, del poble barceloní d'Horta. Degué ser aleshores que la família utilitzà aquesta coberta majestuosament decorada per guardar-les. D'aquí venen els nou grans forats que descrivíem anteriorment – el triangular previ al text i els altres fets deliberadament – i que serviren per lligar les relíquies al pergamí. Els sis que hi ha en la imatge i els dels principis dels evangelis servien per passar-hi una cinta de seda brodada amb or, d'un centímetre d'amplada aproximadament, disposada de manera que formava una creu de cinc puntes, orientada en el mateix sentit que la imatge. En els tres de la part inferior la cinta subjectava una creu que contenia les relíquies de la vera Creu. El pergamí continuava plegant-se per la meitat per protegir les relíquies i anava embolcallat en un drap brodat del segle XVIII que era de la mateixa mida que el pergamí.

Aleshores tingueren una funció litúrgica privada en un oratori particular de la casa Fàbregas, situada a la plaça Major de la ciutat bagenca. En aquest petit oratori hi havia també relíquies de santa Eulàlia que provenien de la capella manresana dels Comtals, d'on també procedien altres relíquies familiars de sant Salvador i santa Susanna, i anaven lligades amb una cinta de seda vermella. Totes aquestes relíquies es conservaven en una capsa juntament amb altres objectes adquirits per la família a finals del segle XIX. L'avi de l'actual propietari, amant del continent africà, comprà una clau atribuïda als guerrers àrabs de la *jihad* i també tres pedres de vidre, de diferents colors, que portaven inscripcions en àrab. En aquesta capsa també s'hi guardava una petita creu. Per la

28. Potser als Tord, de Castellnou de Bages. Miquel de Fàbregas fa notar que Josep Fàbregas era escrivà a Casserres i morí el 1540 sense descendència a la torre dels barons de la Quadra de Montdarn i Sant Pau de Casserres (els Tord que eren castlans del castell de Castellnou de Bages). Es conserva un manual seu (formulari d'actes notariais, sense numerar, d'aproximadament noranta folis, de vers 1530). Potser el pergamí va ser utilitzat com a coberta en aquests temps.

29. Seguim a partir d'aquí les explicacions que en fa Miquel de Fàbregas, propietari del manuscrit, que el coneix tant per tradició oral com també a través d'alguna documentació patrimonial.

festivitat de Tots Sants s'hi feia algun tipus de pregària fins a finals del segle XIX o principis del XX, quan s'hi encenien diverses llànties al seu voltant. També eren venerades per les festivitats de Sant Antoni del Pa dels Pobres i de la Divina Pastora, advocacions que la família tenia en molta estima. Alguns membres de la família Fàbregas foren als segles XIX i XX molt propers a la maçoneria i sembla que també s'utilitzaren aquestes relíquies en alguns rituals maçons. Actualment la família Fàbregas conserva el pergami desvinculat de les relíquies i com a part del seu fons patrimonial a l'Arxiu Històric Familiar Fàbregas.³⁰

TRANSCRIPCIÓ³¹

1

In illo tempore. Liber generationis Ihesu Christi Domini nostri filii David filii Abra. Abra autem ienuit Ysaac. Ysaac genuit Iacob. Iacob autem genuit Iudam et fratres eius. Iudas autem etiam genuit Psares et Zaram de Tamar. Fares vero genuit Esrom. Esrom atque genuit Aram[]³². Aram autem genuit Aminadab. Aminadab autem genuit Nasom. Naason autem genuit Salamon. Salamon autem []³³ genuit Bohos de Rahab. Bohos autem genuit Obet ex Ruth. Obet autem genuit Iesse. Jesse autem genuit David regem. D[]³⁴avit autem rex genuit Salamonem ex ea que fuit Hurie. Salamon autem genuit Roboam. Roboam autem genuit Habia. Habia autem genuit Asa. Asa autem genuit Saphoat. Yosaphat autem genuit Iosam. Yoras autem genuit Oziam. Ozias autem genuit Iohatham. Yohatas autem genuit Achaz. Ahachas autem genuit [E]zechiam. Ezechias autem [genuit] Manasse. Manassess autem genuit Amon. Amon autem genuit Iosiam. Iosias [autem] genuit Iechoniam et fratres eiu[s] in transmigracione Babilonis. Et \post/³⁵ trasmigrationem Babilonis Yecho[nias] genuit Salatiel. Salatiel [autem] genuit Zorobabel. Zorobabel autem genuit Abiut. Abiut autem

30. L'Arxiu Històric Familiar Fàbregas està inscrit al *Censo-Guía de Archivos de España e Iberoamérica* amb l'identificador ES.8113.AHFF.

31. Hem cregut que no valia la pena transcriure les poques paraules, gairebé soltes, que es poden llegir sobre l'Evangeli de Marc. En ser la zona de tancament de la coberta és també la part que més fregament hagué de suportar, per la qual cosa les tintes estan esvaïdes i la seva lectura és molt difícil. Les paraules més o menys soltes es fan difícils d'associar a una tipologia documental i hem cregut que no aportaven cap informació prou rellevant.

32. Forat previ al text.

33. Forat previ al text.

34. Forat previ al text.

35. Afegit al marge dret, amb prèvia crida al text.

genuit Eliac[him]. Eliachim autem genuit A[zor]. Azo rautem genuit Sadoc. Sadoc autem genuit Achim. Achim autem genuit Eliu[d. E]liud autem genuit Eleaza[r.] Eleazar autem genuit Mathan. Mathan autem genuit Yachob. Yacob autem genuit [I]osep virum Marie de [qua] natus est Ihesus qui vocatur Christus.

2

Secundum Marchum. Ecce mito angelum meum ante faciem tuam qui preparabit viam tuam ante te. Vox clamantis in deserto parate viam Domini rectes facite semites eius fuit idem Iohannes Babtista et predicans babtismum penitentie in remissionem peccatorum. Et egrediebatur ad eum omnis Iude regio et Ierosolimite universe et babtizabantur ab illo in Iordane flumine confitentes peccata sua. Erat Iohannes vestitus pilis cameli et zona pellicia circa lumbos eius et locustas et mel silves[t]re edebat. Et predicabat dicens Veniet fortior me cuius non sum dignus procumbens solvere co[r]rigiam calciamenti eius. Ego babtizavi vos aqua; ille vero babtizavit vos Spiritu Sancto.

3

Secundum Lucham. Fuit in [diebus Herodis regis Iudeae] sacerdos quidam nomine Sacarias de vici Abia et uxor illius de filiabus Aaron et nomen eius Helisabe[t. Erant autem iusti] ambo ante Deum incedentes in omnibus mandatis et iustificacionibus Domini sine querela. Et non erat ille filius [eo quo dasset Elisab]et sterilis et ambo processicent in diebus suis. Factum est autem cum sacerdotio fungeretur Sacharias in ordine vicis sue ante Deum secundum consuetudinem sacerdocii sorte exiit ut incensum poneret ingresus in templum Domini, et omnis multitudo erat populi orans foris ora incensi. Aparuit autem illi angelus Domini³⁷ stans ad dextris altaris incensi et Zacharias turbatus est videns et timor irruit super eum. Ait autem³⁸ ad illum angelus Ne timeas Zacharia quoniam exaudita est deprecatio tua et uxor tua Helisabet pariet tibi filium et vocabis nomen Ihoannem. Et gaudium tibi et exultatio et multi in nativitate eius gaudebunt. Erit enim Magnus coram Domino vinum et siceram non bibet et Spiritu Sancto replebitur ad huc ex utero matris sue et multos filiorum Israel convertit ad Dominum Deum ipsorum. Et ipse precedet ante [il]lum in spiritu et virtute Helis ut convertat corda patrum in filios et incredulos ad prudenciam iustorum parare Domino plebem per[fect]am.

36. Petit forat en el pergami.

37. En aquest punt els formularis continuen a la dreta de la imatge.

38. Segueix «àngelus» ratllat.

4

Secundum Iohannem. In principio erat ver[bum et verbum] erat apud Deum et Deus erat verbum. Hoc erat in principio apud Deum. O[mnia per i]psum facta sunt et sine ipso factum est ni[hi]l quod factum est; in ipso vita e[rat et vi]ta erat lux hominem et lux in tenebris luceat [et tenebre] eam non comprehenderunt. Fuit homo m[issus] a Deo cui nomen erat Iohannes hic venit in teste ut [teste] perhiberet de lumine. Non era[t] ille lux, set ut testimonium perhiberet de lumine. E[rat] lux vera que il·luminat omnem hominem venientem in hunc mund[um]. In mundo erat et mundus per ipsum factus est et m[]³⁹undus eum non cognovit. In pro[pria] venit et sui eum non receperunt. Quotquot autem receperunt eum de[dit] eis potestatem filios Dei fieri his qui credunt in nomine eius, qui non ex sanguinibus neque voluptate carnis neque ex voluptate viri sed ex Deo nati sunt. Et verbum caro factum est⁴⁰ et habitavi in nobis et vidimus gloriam eius, gloriam quasi Unigeniti a Patre plenum gratie et veritatis.

5

[Lletres capitals] ACTUM EST HOC SEGST^o KALENDAS AGUSTI ANNO DOMINI M^o CC^o XXX° VII⁴¹

6

[Lletra de mòdul petit] *Audivit dominus et misertus est. Munda cor meum⁴²*
 [Lletra de mòdul gran] *Audivit dominus. Munda cor meum⁴³*
 [Lletra de mòdul mitjà] *Munda cor meum.*

7

Hec sunt debita scolaria et patres sive amici eorum debent persolvere medietatem in festo Sancti Michaelis et aliam in festo Pasche.
Bernardus de Viladeran VI solida. Guillelmus de Grad V solida. Zabaterra VII solida. Bernardus de Podiosalamir fideiussor Todela VII solida. Berengarius Derta fideiussor. Petrus de Sancto Martino VI solida. Rosus V solida. Frater eius fideiussor. Bernardus Bonadona V solida. Habitur Raimundus Riera et eius socium XIII solida. Nicolaus V solida.

39. Forat previ al text.

40. En aquest punt els formularis continuen a la part inferior de la imatge.

41. El mòdul de la lletra és d'uns 12-13 mm.

42. El mòdul de la lletra és d'1 mm.

43. El mòdul de la lletra és de 3 mm. La primera part és una mica més gran i gruixuda.

8

\ Ego [...] ego fideiussor/

9

De iudeo debito christiani

Ego Bernardus convenio persolvere tibi Vitali et ceteri volueris de isto primo venturo festo tale ad unum annum I solidum barchinonensem valentem moneta argenti LXXX VIII solida de quibus sum a te bene paccatus. Renunciando omni exceptioni non numerate peccunie. Et si forte dampnum aliquo vel gravam tibi acciderit de dicto termino in antea pro falimento ista anais. Totum tibi et ceteri volueris convenio reficem et emendare. Sic quod semper ecdetro tuo plano verbo sine pena placito sacramento et de hoc omni doli tibi fideiussorem S G quemque nostrum [...] ⁴⁴ sine me hoc totum faciant tibi et ceteri volueris attende. Penitus et compleri he [...] ⁴⁵ quisque nostrum pro toto. Ita quod vius pro altero in hoc se non valeat exusire [...] ⁴⁶ epistole divi Adriani et omni viri et consuetudini. Et damus tibi hoc totum in nobis et in omnibus rebus nostris mobilibus et in qua habitas et habendis in quibus melius accipere volueris. Actum est hoc.

10

Bernardum de Viladeram III solida paccata. Zabatera III solida paccata. Todelia III solida et demide paccata. Petrus de Sancto Martino IIII solida paccata. Rosus III solida paccata. Bernadum Bonadon II solidus et dimide paccata. Raimundus Riera III solida et dimide paccata. Costafrigida III solida et dimide paccata. Nicolaus II solida paccata. \ Et quantum ad hec renunciamus epistole divi. ⁴⁷

11

De iudeo

Tibi Bernardus convenio persolvere tibi Vitali et ceteri volueris usque ad unum annum X solida barchinonensia valente marcha large LXXX VIII solida de quibus a te sumus bene pacatus. Renunciando exceptioni non numerate peccunie. Et si ultra dictum tibi michi diem que prolongari volueris convenio tibi dare proluo in unoquem capite mensis III de prol[...] ⁴⁸ sempre plenum et de hoc omni dono tibi fideiussorem Bernardum qui

44. Espai per a unes dotze lletres.

45. Espai per a unes divuit lletres.

46. Espai per a unes vuit lletres.

47. Nota marginal afegida posteriorment.

48. Espai per a unes quinze lletres.

mei et sine me hoc totum sicut [...]⁴⁹ faciant tibi attenderi penitus et compleri et ego dictus debitor et ego fideiussor quisque nostrum pro toto sicut quod nullus nostrum proaltero et hoc se valeat excusari. Et quantum ad hoc renuntiamus epistole divi Adriani et mori iuri et consuetudini et hoc totum damus tibi in nobis et in omnibus rebus nostris mobilia et immobilia et quibus melius habere velle. Actum est hoc.

12

Stabilimenti

Sicut affrontatur et determinatur ab omnibus partes cum introitibus et exitibus et melioramentis que ibis unt vel facere vobis et adedo in volevis facere. Ita damus tibi et tuis et omni proieniei tue et cui volueris omni tempore. Sub tali modo et tu et pro [...] actua posteritas datis me nobis processu et omni proieniei nostre omni tempore in festo Nativitate Domini VI de annuatim cuiuscumque te cuvene Barchinone et si vendo vel inpignorare volueris prius in nobis infra spacium XXX dierum fatiges prius vero de v[...] licentia habeas vendendi et alienandi tuo consimili. Salvo iure et dominiis domini regis et nostra et nostrorumque successorum et salva dècima et primícia. Recepimus a te per introitum X solida barchinonensia v moneta a LXXX VIII solida de quibus sumus autem bene pacatus. Renunciamus omni excepcioni non numerate peccunie. Actum est hoc.

49. Espai per a unes tres lletres.

